

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

שיעור ח: הסתכנות עבור תלמוד תורה של רבים

בשיעור הקודם למדנו על האפשרות להסתכן עבור לימוד תורה. בשיעור זה נעסוק בלימוד תורה של רבים - האם יש מעלה ייחודית בלימוד תורה של רבים שיש חובה להסתכן עבורו, או שמא אין מעלה יתרה בין לימוד תורה של רבים לזה של יחיד?

א. הקדמה

~ 'יהרג ואל יעבור' - רק בשלוש עבירות חמורות (עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים).
 ~ 'יעבור ואל יהרג' - על כל המצוות, משום שנאמר 'וחי בהם' - ולא שימות בהם¹.
 ~ בשעת השמד - גם על מצווה קלה ימסור נפשו.

רמב"ם (הלי יסודי התורה פ"ה ה"א-ה"ג):

כל בית ישראל מצוין על קידוש השם הגדול הזה, שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל, ומוזהרין שלא לחללו, שנאמר ולא תחללו את שם קדשי.

כיצד? כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה או יהרגו יעבור ואל יהרג, שנאמר במצוות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, וחי בהם ולא שימות בהם, ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו.

במה דברים אמורים, בשאר מצוות חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכת דמים, אבל שלוש עבירות אלו אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תהרג, יהרג ואל יעבור...

וכל הדברים האלו שלא בשעת הגזרה, אבל בשעת הגזירה, והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחביריו ויגזור גזירה על ישראל לבטל דתם או מצווה מן המצוות, יהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצוות בין נאנס בתוך עשרה בין נאנס בינו לבין עובדי כוכבים.

? השאלה שלפנינו היא, האם אדם מחויב למסור עצמו עבור תלמוד תורה?

! לכאורה התשובה על שאלה זו היא פשוטה, מצוות תלמוד תורה אינה נכללת בכלל שלושת העבירות החמורות, ולפיכך אין בלימוד תורה דין 'יהרג ואל יעבור' ואסור לאדם למסור עצמו עבור תלמוד תורה.

אולם, לפנינו מקרים שונים של חכמים שמסרו נפשם על לימוד תורה של רבים, ונשאלת השאלה האם הם עשו כן מכוח הייחודיות של לימוד תורה של רבים עליו יש למסור את הנפש, או מסיבה אחרת, כגון שהייתה זו שעת השמד, בה מוסרים את הנפש גם על יתר המצווה כמו תלמוד תורה?

¹ סנהדרין (עד ע"א); עבודה זרה (כו ע"ב).

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

ב. מסירות נפשם של חכמים על לימוד תורה

לפנינו מקרים שונים שהובאו בתלמוד, בהם מתואר שחכמים לימוד תורה את הרבים בשעת הסכנה

1. רבי עקיבא

רבי עקיבא מסר נפשו על לימוד תורה לרבים בשעת הסכנה, ונאסר בבית הכלא והוצא להורג. מכאן יש ללמוד שיש חובת מסירות נפש על לימוד תורה של רבים

בבלי ברכות (סא ע"ב) :

פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא יעסקו ישראל בתורה, בא פפוס בן יהודה ומצאו לרבי עקיבא שהיה מקהיל קהילות ברבים ועוסק בתורה. אמר ליה: עקיבא, אי אתה מתיירא מפני מלכות? אמר לו: אמשול לך משל, למה הדבר דומה לשועל שהיה מהלך על גב הנהר, וראה דגים שהיו מתקבצים ממקום למקום, אמר להם: מפני מה אתם בורחים? אמרו לו: מפני רשתות שמביאין עלינו בני אדם. אמר להם: רצונכם שתעלו ליבשה, ונדור אני ואתם כשם שדרו אבותי עם אבותיכם? אמרו לו: אתה הוא שאומרים עליך פיקח שבחיות, לא פיקח אתה אלא טיפש אתה. ומה במקום חיותנו אנו מתייראין, במקום מיתתנו על אחת כמה וכמה. אף אנחנו, עכשיו שאנו יושבים ועוסקים בתורה, שכתוב בה כי הוא חייך ואורך ימך כך, אם אנו הולכים ומבטלים ממנה על אחת כמה וכמה. אמרו: לא היו ימים מועטים עד שתפסוהו לרבי עקיבא וחבשוהו בבית האסורים, ותפסו לפפוס בן יהודה וחבשוהו אצלו. אמר לו: פפוס, מי הביאך לכאן? אמר ליה: אשריך רבי עקיבא שנתפסת על דברי תורה, אוי לו לפפוס שנתפס על דברים בטלים.

בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה, והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמיים. אמרו לו תלמידיו: רבינו, עד כאן? אמר להם: כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה בכל נפשך אפילו נוטל את נשמתך, אמרתי: מתי יבוא לידי ואקיימנו, ועכשיו שבא לידי לא אקיימנו? היה מאריך באחד עד שיצתה נשמתו באחד.

2. רבי חנינא בן תרדיון

רבי יוסי בין קיסמא ורבי חנינא בן תרדיון התווכחו האם מותר בשעת הסכנה ללמד תורה לרבים. רבי חנינא בן תרדיון המשיך להקהיל קהילות ברבים ואכן נהרג. אך מסיום המעשה ניתן ללמוד על הלגיטימציה החיובית במעשיו של רבי חנינא, שכן נאמר שהוא בן העולם הבא

בבלי עבודה זרה (יח ע"א) :

כשחלה רבי יוסי בן קיסמא, הלך רבי חנינא בן תרדיון לבקרו. אמר לו: חנינא אחי, אי אתה יודע שאומה זו מן השמיים המליכה, שהחריבה את ביתו ושרפה את היכלו, והרגה את חסידיו ואבדה את טוביו, ועדיין היא קיימת, ואני שמעתי עליך שאתה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהילות ברבים וספר מונח לך בחיקך. אמר לו: מן השמיים ירחמו.

אמר לו: אני אומר לך דברים של טעם, ואתה אומר לי מן השמיים ירחמו, תמה אני אם לא ישרפו אותך ואת ספר תורה באש.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

אמר לו: רבי, מה אני לחיי העולם הבא? אמר לו: כלום מעשה בא לידך? אמר לו: מעות של פורים נתחלפו לי במעות של צדקה וחלקתים לעניים, אמר לו: אם כן, מחלקך יהי חלקי ומגורלך יהי גורלי.
אמרו: לא היו ימים מועטים עד שנפטר רבי יוסי בן קיסמא, והלכו כל גדולי רומי לקברו והספידוהו הספד גדול, ובחזרתו מצאווה לרבי חנינא בן תרדיון שהיה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהילות ברבים וספר תורה מונח לו בחיקו. הביאוהו וכרכוהו בספר תורה, והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור, והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על ליבו, כדי שלא תצא נשמתו מהרה...
יצאה בת קול ואמרה: רבי חנינא בן תרדיון וקלצטונירי מזומנין הן לחיי העולם הבא.

3. רבי יהודה בן בבא

רבי יהודה בן בבא הסתכן בכך שסמך את תלמידיו להוראה

בבלי סנהדרין (יד ע"א):

פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל, שכל הסומך יהרג, וכל הנסמך יהרג, ועיר שסומכין בה תיחרב, ותחומין שסומכין בהן יעקרו.
מה עשה יהודה בן בבא? הלך וישב לו בין שני הרים גדולים, ובין שתי עיירות גדולות, ובין שני תחומי שבת, בין אושא לשפרעם. וסמך שם חמישה זקנים, ואלו הן: רבי מאיר, ורבי יהודה, ורבי שמעון, ורבי יוסי, ורבי אלעזר בן שמוע. רב אויא מוסיף: אף רבי נחמיה.
כיון שהכירו אויביהם בהן אמר להן: בניי, רוצו. אמרו לו: רבי, מה תהא עליך? אמר להן: הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכים. אמרו: לא זזו משם עד שנעצו בו שלוש מאות לונביאות של ברזל, ועשאוהו ככברה.

? הקושי

כיצד הותר לחכמים אלו להסתכן עבור לימוד תורה של רבים, הרי היא אינה מצווה הנכללת בכלל שלוש עבירות חמורות עליהן נאמר 'יהרג ואל יעבור'?

כסף משנה (הל' יסודי התורה פ"ה ה"א):

וקשיא לי, שהרי רב חנינא בן תרדיון מסר נפשו כדי לעסוק בתורה, וכן רבי יהודה בן בבא כדי לסמוך זקנים... ואין לומר מידת חסידות שנו כאן, אלא משמע שעפ"י הדין היו עושים כן.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

ג. חובת מסירות נפש על לימוד תורה של רבים

לשיטה זו יש להבחין בין תלמוד תורה של יחיד לבין לימוד תורה של רבים.

כלומר, אמנם על מצוות לימוד תורה של יחיד אין למסור את הנפש בשעת הסכנה והרי היא כאחת מכל המצוות, אבל על לימוד תורה של רבים במסירת מסורת התורה לדורות, יש חובה על האדם למסור את עצמו. לפיכך, חכמים אלו הקהילו קהילות ברבים בשעת הסכנה משום ההבנה שעל לימוד תורה של רבים יש למסור את הנפש בשעת הסכנה

~ הרב חזקיה די-סילוה מיישב את קושיית הכסף משנה, ולדבריו סיבת ההיתר של חכמים אלו למסור נפשם על לימוד תורה הייתה משום שמדובר על תלמוד תורה של רבים -

פרי חדש (ה'י יסודי התורה פ"ה ה"ג):

ומה שהקשה הכסף משנה על זה מרבי חנינא בן תרדיון שמסר נפשו כדי לעסוק בתורה, לא קשה דתלמוד תורה דרבים שאני. וכן רבי יהודה בן בבא מסר עצמו כדי לסמוך זקנים, כדי שלא תיפסק הסמיכה, ומצווה דרבים שאני.

~ דעת הרב מאיר שמחה מדווינסק

בהקשר למעשה ניקנור, טוען הרב מאיר שמחה מדווינסק שעל לימוד תורה של רבים יש חובה למסור את הנפש

בבלי יומא (לח ע"א):

ניקנור נעשו ניסים לדלתותיו. תנו רבנן: מה ניסים נעשו לדלתותיו? אמרו: כשהלך ניקנור להביא דלתות מאלכסנדריא של מצרים, בחזירתו עמד עליו נחשול שבים לטבעו. נטלו אחת מהן והטילו לים, ועדיין לא נח הים מזעפו. ביקשו להטיל את חברתה, עמד הוא וכרכה, אמר להם: הטילוני עמה. מיד נח הים מזעפו. והיה מצטער על חברתה. כיון שהגיע לנמלה של עכו הייתה מבצבת ויוצאה מתחת דופני הספינה. ויש אומרים: בריה שבים בלעתה והקיא אתה ליבשה...
לפיכך, כל השערים שהיו במקדש נשתנו להיות של זהב חוץ משערי ניקנור - מפני שנעשו בו ניסים. ויש אומרים: מפני שנחשתן מוצהבת הייתה.

הרב מאיר שמחה מדווינסק מבאר שלתירוץ השני לא נוח בתירוץ הראשון 'מפני שנעשו בו ניסים', כיון שאסור להזכיר את מי שמסכן עצמו, ווניקנור רצה לסכן את עצמו וליפול לים יחד עם הדלת.² אך הוא ממשיך ומביא חידוש גדול, שעל מצוות תלמוד תורה של רבים חובה למסור עצמו למיתה -

משך חכמה (שמות כז, יא):

ונראה, הא דלא ניחא ליה בתירוץ קמא כדאמר בפרק הכונס (בבא קמא סא ע"א) כך מקובלני מבית דין של

² יש מי שביאר אחרת את העניין: **הערות הגרי"ש אלישיב** (יומא לח ע"א ד"ה אמר להם): "דכיון דמכל-מקום אם היו מטילים אותם לים יש כאן חילול השם גדול דהרי הלכו עד אלכסנדריא של מצרים להביא דלתות והוציא על זה הון רב ויאמרו דהשתא הם נטבעים, וא"כ שבהצלתם יש כאן קידוש השם והוא לשם שמיים נתכוון ולבסוף באמת יצא מזה שנתקדש שמו יתברך שמו וזה היה התוצאה ממעשיו, לכן ראוי להזכיר אותו לשבח אע"פ שלא כדין הוה"; כן הובא בשמו **בחשוקי חמד** (שם). ראו עוד: **בן יהודע** (יומא לו ע"א ד"ה אמנם): "יודע, דמה שאמר שישליכו אותו עמה אין זה בכלל מאבד עצמו לדעת, כי לא היה הוא משליך עצמו לים בידיים. ומצינו דאמרו חז"ל על צדקיהו גלה עמי מבלי לב, שהיה לו להקיש עצמו בכותל וימות ולא יראה בשחיתות בניו לעיניו... וכן כאן, אם היו משליכים גם השנייה היה עולם חושך בעדו והיה מצטער צער גדול שהיה מוכרח שימות מרוב צער. לכן, אם אפשר לו לעשות לו כך אין זה בכלל מאבד עצמו לדעת ח"ו". בעניין זה של התאבדות, ראו מה שיתבאר להלן בשיעור יח: 'התאבדות'

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

שמואל הרמתי כל המוסר עצמו למות על דברי תורה אין אומרים דבר הלכה בשמו... וכן כאן שמסר עצמו על דבר זה, מפני זה לא היה ראוי להזכיר שמו ושלא להחליפם. אמנם, על תלמוד תורה דרבים צריך למסור עצמו למיתה ולסכן עבור זה.

ואדרבה, נענש יהושע מפני שלא עסק בתורה בעת המלחמה. ולכן משה שנתן נפשו על תורה של כל ישראל אמרו שלפיקח נקראת על שמו, שנאמר זיכרו תורת משה עבדי.

1. טעם הדין³

~ את ההבדל בין לימוד תורה של יחיד ללימוד תורה של רבים עליו יש למסור את הנפש בשעת הסכנה, מסביר הרב ברוך בער לייבוויץ, באמצעות הדו-שיח בין רבי עקיבא לפפוס.

שאלת פפוס הייתה מדוע רבי עקיבא מסתכן בלימוד לרבים והרי יכול היה ללמד בסתר ליחידים?
על כך ענה לו רבי עקיבא, שלימוד תורה ביחידות הינו חיסרון במעלת לימוד התורה -

ברכת שמואל (ח"ד בתחילת הספר):

ונראה שעיקר שאלתו לא הייתה על מה שלימד תורה לתלמידים, אלא על מה שהקהיל קהילות ברבים, והרי היה לו ללמד במחבואים ובהסתר, ונמצא שהתנא רבי עקיבא הכניס את עצמו בסכנה. זאת הייתה שאלת הצדיק פפוס.

כן אמר התנא רבי עקיבא, דשאלתך היא ממש כשאלת השועל. הלא אם במקום חיותינו כך, במקום מיתתנו על אחת כמה וכמה. ביאור הדבר, דאם נלמד תורה לתלמידים במחבואות ומסתורים, זהו ביטולה של התורה ואז הרינו מתים ממש, כי אם אין ח"ו תורה הרי כאן תיכף המיתה, וא"כ אנחנו מוכרחים להיות ולימצא בתוך התורה ולהקהיל קהילות. ואם ח"ו גם אז באה הסכנה, הרי היא באה ממילא, ולא דתחשבני כמעמיד את עצמי במקום סכנה.

~ הראי"ה קוק (אוצרות הראי"ה, ח"ו עמוד 104):

בזה ניחא הך דמסר רבי יהודה בן בבא את נפשו על הסמיכה, משום שהיא מצווה כללית להעמיד שופטים בישראל.⁴ ויש לומר, דזהו היה גם כן עיקר טעמו של רבי עקיבא ושל רבי חנינא בן תרדיון שמסרו נפשם על התורה, מפני שבתורה יש כמו כן עניין חובה כללית לכל ישראל, לבד מה שיש בה חיוב על היחיד.

³ לדעת הרב אברהם אחיו של הגר"א, הסיבה למסירת נפשם של החכמים על לימוד תורה היא, שבכל המצוות אומרים לאדם 'חלל מצווה אחת כדי לחיות', וחי בהם' כאן בעולם-הזה. לעומת זאת, מצוות תלמוד תורה נותנת חיים לא רק בעולם-הזה אלא גם בעולם-הבא, ראו: **מעלות התורה** (ירושלים תשמ"ט, עמוד רלג-רלד): "וראה עד כמה הגיעה מעלת עסק התורה ועונש ביטול, שהרי קיימא לן שכל המצוות נדחים שנאמר וחי בהם, ובמקום סכנה עצומה כזו עמד רבי עקיבא והקהיל קהילות ברבים, שבה הייתה תמיהת פפוס בן יהודה שהיה סבור שאסור לעמוד במקום סכנה... והייתה תשובתו אליו במשלו עם השועל והדגים, שתלמוד תורה אינו דומה לכל נדחים מפני סכנה לבד חוץ מגילוי עריות ושפיכות דמים ועבודה זרה מפני שכתוב וחי בהם... משא"כ תלמוד תורה שגדול שכרה שנותנת חיים גם בעולם הזה והוא חייו ממש של אדם, ולכן לא שייך בו מקרא דוחי בהם, שאדרבה ביטולה גורם ביטול החיים בוודאי, ומוטב לתפוס את הספק ולהניח את הוודאיי". ברם, בדבריו אין הסבר על מעלת לימוד תורה של רבים, שכן דבריו נכונים גם ללימוד תורה של יחיד.

⁴ ביחס לסמיכת החכמים במקרה של רבי יהודה בן בבא, יש להוסיף שיש הסוברים שהיקף המצווה 'לא תגורו' האמורה לדיין שידון ולא יחוש לאימים מצד בעלי הדין, כוללת גם מקרה בו הוא מסתכן בסכנת נפשות שמכל-מקום עליו להמשיך ולדון, ראו: **שו"ת זקן אהרן** (ח"ב סימן קכו): "דלאו זה דלא תגורו שאני מכל לאוין שבתורה, כיון דעיקר האיסור הוא שלא להתיירא מפני איש הרי כאילו פירשה תורה בהדיא דגם מפני איש כזה שמאיים בהריגה אין להתיירא ממנו. ולפי זה יש לתמוה על השבות יעקב (ח"א סימן קמג) שכתב דבמקום פיקוח נפש רשאי להסתלק אפילו כשיודע היכן הדין נוטה, והא לפי מה שכתבנו... אין להסתלק אפילו מחשש סכנה נמי... דבאיסור דלא תגורו אינו רשאי לעבור גם במקום סכנה, כיון דזהו גופא איסורו של דבר ואם אך מתיירא מפני איזה דבר הוא בכלל לאו זה". בביאור שיטה זו כתב **הרב יהודה גרשוני** (קול צופיך, עמוד רמב-רמד), שיש מצוות שאינן נדחות מפני פיקוח נפש, משום שכל עניינן ומהותן הוא לחייב את האדם למסור את נפשו ולהסתכן. כך היא גם מצוות קיום מערכת משפט, שנאמר בה לא תגורו מפני איש. ערך המשפט כה נעלה בעיני התורה, עד שהיא מצווה על הקרבה עד כדי מסירת הנפש לקיומו, שהרי בלעדי יתמוטטו אושיות החברה: "אבל אני חשבתי פעם לחדש, שאולי כמו שיש חובת מלחמה על ישראל, ואפילו על סכנת נפשות מחויב דאין סומכין על הנס ובמלחמה מוכרח להיות הרוגים... כן לקיים חוק ומשפט יש חובה על כל יחיד מהציבור למסור את נפשו אפילו על סכנת נפשות ולקיים את הסדר ואת המשפט".

שיעורים בפיקוח נפש והצלה
נתנאל אוירבך

2. השלכות מעשיות

~ למסור שיעורי תורה במקום מופגז

הרב יצחק זילברשטיין (חשוקי חמד, כתובות עז ע"ב):

בשנת תשס"ו כשנפלו בגליל מאות פגזים, שאל מגיד שיעור אחד, האם מותר לו לנסוע לשם כדי ללמד תורה לתלמידים?...

מבואר במסכת **ברכות** (סא ע"ב) תנו רבנן פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא יעסקו ישראל בתורה, בא פפוס בן יהודה ומצאו לרבי עקיבא שהיה מקהיל קהילות ברבים ועוסק בתורה... עוד יעוין **במשך חכמה** (שמות כז, יא) שכתב שעל תלמוד תורה דרבים צריך למסור את הנפש, ואדרבה יהושע נענש מפני שלא עסק בתורה בעת מלחמה.

לאור זאת, מותר למגיד השיעור לנסוע ללמד תורה גם בעת נפילת הפגזים.

~ סגירת ישיבות וגיוס לצבא

הרב יצחק זילברשטיין (חשוקי חמד, פסחים נו ע"א):

כשהגויים כופים את עם ישראל לסגור ישיבות, ולבוא לעבוד עבודת צבא אצלם, האם יהרגו ולא יעברו? נאמר **במשך חכמה**... דעל תלמוד תורה דרבים צריך למסור עצמו למיתה, ולהסתכן עבור זה. וצריך ביאור, הרי רק על שלוש עבירות נאמר יהרג ולא יעבור ולא על תלמוד תורה? ויש לומר, מאחר ונאמר אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמיים וארץ לא שמת, וכתב נפש החיים (שער ד פרק יא) שאם רגע אחד לא ילמדו תורה בכל העולם כולו, יחזור העולם לתוהו ובוהו, אם כן גם ביטול תורה זה נחשב לפיקוח נפש.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

ד. סיבת מסירות הנפש: 'שעת השמד'

לפנינו ביאור שונה למעשיהם של החכמים שמסרו נפשם בעת הסכנה.

לביאור זה, אין מעלה ייחודית ללימוד תורה של רבים שעליו יש למסור את הנפש, אלא מדובר היה בשעת השמד שהמלכות גזרה על לימוד תורה, ובמקרה זה יש חובה על האדם למסור את נפשו על אותה מצווה שהגויים מבקשים לבטלה.⁵

~ הרב משה מרדכי אפשטיין מנתח את הדו-שיח של רבי יוסי בן קיסמא ורבי חנינא בן תרדיון.

לדבריו, הם היו חלוקים בשאלה מציאותית האם אותה העת היא שעת השמד או לא.

רבי חנינא סבר שזו שעת השמד, כי לאחר שראו הרומאים שהם לא הצליחו להשמיד את היהדות, כי נתנו לרבי יוחנן בן זכאי את יבנה וחכמיה והתורה ממשיכה, הם רצו למנוע את לימוד התורה. רבי יוסי סבר שלא מדובר על שמד, כי הם לא חייבו לבטל מצווה ב'קום ועשה' אלא ב'שב ואל תעשה'. ולכן אמר לו לרבי חנינא שכיון שיש סכנה אסור לו ללמד תורה לרבים.

כעת חשש רבי חנינא שמא הוא טועה במציאות וא"כ אמנם לא יחזור בו מללמד תורה, אבל שאל אם יש לו חלק לעולם הבא, כי הוא כמתאבד. על כך ענה לו רבי יוסי, שטעות בהוראת חכם באה לו משום שיש לו נגיעה אישית, א"כ 'כולם מעשה בא לידך', האם הייתה לך פסיקה הלכתית שלא היו מעורבים שם נגיעות אישיות. וענה לו שהתחלפו לו מעות פורים במעות של צדקה, 'היו לי הרבה התרים ליקח הכסף שנתתי תמורתם, ומצוות סעודת פורים הלא גדולה, ואעפ"כ לא הוריתי היתר לעצמי, ואיבדתי את סעודת פורים מספק שמא אין זה הכסף שלי ואין אני רשאי להחליפם'.

לבוש מרדכי (בבא מציעא, פתיחה אות יז) :

רבי חנינא בן תרדיון הקהיל קהילות ברבים ללמוד תורה, ואף כי אין אומרין יהרג ואל יעבור אלא בשלושה עבירות, היינו עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים, אבל לא על ביטול תורה, על זה אין צריך למסור נפשו, אבל ביטול תורה של כל ישראל הלא זה גזירת שמד חלילה, ובזה הלא תלוי כל התורה כולה, כי באין ישיבה ללמוד תורה הלא ישכחו כל התורה, וישראל בלי תורה הם חלילה אבודים מן העולם, לזה מסר רבי חנינא בן תרדיון את נפשו והקהיל קהילות ברבים ללמוד תורה.

אכן רבי יוסי בן קיסמא היה סבור, כי אחרי שלעת עתה אין זה אלא ביטול מצוות עשה, אין למסור נפשו למיתה בשביל זה, ואף שהיכא שמכוונים לעבור על דת מחויבים למסור הנפש אף בשביל כל המצוות, ואף בשביל ערקתא דמסאני צריכים למסור עצמו למיתה, זהו דוקא אם גוזרים לעבור בקום ועשה אבל לא בשב ואל תעשה, ועל כן אמר לו אומה זו מן השמיים המליכה, א"כ לעורר למרוד נגדם אי אתה יכול, ועל כן הנך מוסר עצמך למיתה על דבר שאין צריך, ועל דבר שאין צריך אסור למסור הנפש.

⁵ ראו כן: **שו"ת מנחת אלעזר** (ח"ג סימן מו): 'יושם לא היה החיוב להקהיל קהילות ברבים, ובפרט כי רבי יוסי בן קיסמא הזהירו שהוא סכנת נפשות בתוקפה של אומה זו... אלא ודאי, שרבי חנינא בן תרדיון חשב בצדקתו בצדק שזהו להעביר על הדת וצריכין מסירות נפש גם אם אינו מהשלושה דברים עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים'; **שו"ת תשובות והנהגות** (ח"ה סימן שצט): 'ואגב שמעתי ממשפחתי במינסק ברוסיה, שכשהקומוניסטים שלטו, גזרו שאסור ללמוד תורה ברבים ובמיוחד תלמודי תורה וישיבות, והיהודים הקומוניסטים [יבסקציה] הם שהשגינו שהגזירה התקיים כרצונם. וגדולי ישראל ראו בכך גזירת שמד, ופסקו שיש ללמוד תורה בסתר ובהיחבא, על אף שידעו שיש בזה סכנת נפשות, שכאשר גילו את הלומדים היכו וגירשו אותם לסיביר, שדעתם הייתה שצריך לזה מסירות נפש, כיון שקיום התורה והדת תלוי בזה. וכך החזיקו מעמד כמה שנים בנס, עד שתפסו אותם ולקחו לבתי מאסר והגלו לסיביר. ויזכר לטובה הגאון רבי איסר זלמן מלצר זצ"ל שחזק אותם עד שעזב את רוסיה, וכן הגאון רבי אברהם אליהו מייזלס זצ"ל שעמד בראשות הישיבה עד שהגלוהו לסיביר לשנים רבות, וכן מי שנהל את הכל במסירות נפש עד שבא ארצה הלא הוא רבי יהושע צימבליסט זצ"ל, יזכרו כולם לטובה עם כל העוזרים והמשתתפים שקידשו שם שמיים'.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

« לפי ביאור זה אין הבדל בין לימוד תורה של יחיד ללימוד של רבים, ובשניהם אסור לאדם למסור עצמו ולהסתכן. אלא המקרים אותם הבאנו בהם תלמידי חכמים הקהילו קהילות והסתכנו בלימוד תורה לרבים משום שמדובר היה בשעת השמד, שעה זה גם עם מצווה קלה מוסרים את הנפש.

~ במעשה של רבי עקיבא שהקהיל קהילות ברבים ומסר עצמו על לימוד תורה של רבים, ביאר המהרש"א שהיה מדובר על 'שעת השמד' והיא העילה למסירות נפש -

מהרש"א (ברכות סא ע"ב, חידושי אגדות ד"ה יש לך):

ובעובדא דרבי עקיבא דשמעתין דמסר נפשו על ביטול תורה - היינו בשעת השמד, כדאמרינן התם דבשעת השמד אפילו על מצווה קלה יהרג ואל יעבור. ועוד, דרבי עקיבא בפרהסיא הוה, כדאמר מקהיל קהילות ברבים, ובפרהסיא אמרינן התם דאפילו על מצווה קלה יהרג ואל יעבור.

~ בספר חסידים מעלה שאלה אודות הליכה ללימוד תורה במקום סכנה. לדבריו, אין להביא ראיה מרבי חנניא בן תרדיון ורבי עקיבא שמסרו עצמם על לימוד תורה, משום שהיה אז שעת השמד.

כמובן שמדבריו ניתן ללמוד שמסירות הנפש של החכמים לא הייתה בשל מעלת לימוד תורה של הרבים, אלא משום שזו הייתה שעת השמד. אך עוד מבואר מדבריו שאין לערוך הבחנה בין לימוד תורה של יחיד לזה של רבים, שכן הוא נשאל על לימוד תורה של יחיד והביא ראיה מלימוד תורה של הרבים -

ספר חסידים (סימן תתקנה):

מי שהלך למרחוק ללמוד והדרך משובשת כי יש ליסטים בדרכים וגוזלים וחומסים ותופשים והורגים ומייסרים אותו עד שיפדוהו הקהילות, על זה נאמר יש צדיק אובד בצדקו שהיה לו להמתין מעט רגע עד יעבור זעם ולא יגרום שיהרג...

ולפי שרבי חנניא בן תרדיון שם נפשו בכפו, לכך אמר לו רבי יוסי בן קיסמא תמיה אני אם לא ישרפו אותך ואת ספר תורה עמך כי היה חפץ שימיתוהו.

ועוד, שעת השמד היה ובלא זה יודעים שנמסרים להריגה ואמר טוב שימות על דברי תורה ולא על דברים בטלים, כמו שאמר יהודא בן פפוס לרבי עקיבא בן בבא שמסר עצמו על השם שאלמלא שעשה כן נשתכחו דיני קנסות מישראל.

~ ~ ~

נמצא א"כ שנחלקו הפוסקים האם יש מעלה בלימוד תורה של רבים עליה יש למסור את הנפש והיא מצווה חשובה הכלולה בכלל 'יהרג ואל יעבור', או שמא המקרים בהם מסור תלמידי חכמים את נפשם על לימוד תורה של הרבים, אין הסיבה לכך משום חשיבות המצווה עליה נאמר 'יהרג ואל יעבור', אלא שמדובר היה בשעת השמד. בכך, מצוות לימוד תורה של רבים שוות-ערך לכל מצווה עליה לא מוסרים את הנפש א"כ מדובר בשעת השמד

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

ה. שתי הגישות בדעת רבי עקיבא

מסופר על רבי עקיבא שלא רצה ללמד את רבי שמעון בן יוחאי תורה, כאשר היה בבית האסורים

בבלי פסחים (ק"ב ע"א):

חמישה דברים ציווה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוש בבית האסורין.

אמר לו: רבי, למדני תורה. אמר: איני מלמדך. אמר לו: אם אין אתה מלמדני - אני אומר ליוחי אבא ומוסרך למלכות. אמר לו: בני, יותר ממה שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניק. אמר לו: ומי בסכנה, והלא עגל בסכנה.

? מדוע סירב רבי עקיבא ללמד תורה את רבי שמעון בן יוחאי, הלא לפני כניסתו לבית האסורים לימד רבי עקיבא תורה את הרבים, ומדוע כעת הוא מסרב?
ניתן להציע שני הסברים לשאלה זו, ששניהם מבוססים על שתי השיטות אותן הזכרנו, היינו מעלת לימוד תורה של רבים עליו יש למסור את הנפש או משום שעת השמד.

1. בין לימוד תורה לרבים ללימוד תורה של יחיד

לדעת הרב יצחק הוטנר, הסיבה שסירב רבי עקיבא ללמד תורה את רבי שמעון בן יוחאי היא משום שלדבריו אמנם על לימוד תורה של רבים חייב אדם למסור את עצמו ולהסתכן, כפי שאכן עשה זאת, אבל לא על לימוד תורה של יחיד -

פחד יצחק (שבועות מאמר לח, עמוד קצט):

הוה סבירא ליה לרבי עקיבא, דכל זה הוא בנוגע לתלמוד תורה דרבים, אבל בתלמוד תורה דיחיד אין זה צורך השעה כל כך, ומפני כך אמר לו רבי עקיבא לרבי שמעון בן יוחאי איני מלמדך. ועל זה ענה לו רבי שמעון בן יוחאי... שאותם הדברי תורה שהוא מבקש עכשיו ממנו למסרם לו, אין סוף עניינם מצד תורת לימוד שיש בהם, אלא שעיקר כוונתו הוא לדברי תורה כאלו שיש בהם משום שמירת המסורה והקבלה, דהיינו דברי תורה כאלו שאם רבי עקיבא לא ימסרם לו עכשיו עלולים הם להיות נשמטים משלשלת הקבלה כל עיקר.

« גישה זו מתאימה עם הגישה של ה'משך חכמה' הסוברת שיש למסור נפש על תלמוד תורה דרבים.

2. שעת השמד

יתכן להציע שהסיבה שרבי עקיבא לא רצה ללמד את רבי שמעון בן יוחאי תורה משום שלדבריו אין הבחנה בין תלמוד תורה של יחיד לתלמוד תורה של רבים ועל שניהם אסור לאדם להסתכן, ומה שמסר עצמו והקהיל קהילות כי חשב שמדובר על שעת השמד. אך כעת בבית האסורים, חזר בו רבי עקיבא והגדיר את המציאות שאינה שעת השמד, וא"כ אין למסור הנפש, וזו הסיבה שהוא סירב ללמד את רבי שמעון בן יוחאי.
אפשרות לדרך זו ניתן לראות בדברי הרב יצחק יעקב וייס, שמבאר שרבי אלעזר בן עזריה היה צריך לשכנע את רבי עקיבא שעתה היא שעת השמד, סימן שרבי עקיבא עצמו התלבט בכך או סבר כעת שזו אינה שעת השמד -

שו"ת מנחת יצחק (ח"ג סימן לח):

אמר לו רבי אלעזר בן עזריה, עקיבא מה לך אצל אגדה כלך אצל נגעים ואהלות -

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

הדברים הנזכרים צריכים פירוש, דהלא אגדה היא חלק מתורה שבעל פה, משנה תלמוד הלכות אגדה, יש זוכה למקרא, ויש למשנה, ויש לתלמוד, ויש להגדה, ויש זוכה לכולן, ומדוע יגרע רבי עקיבא, שנאמר לו מה לך אצל אגדה.

אמנם אולי יש לומר העניין, דכנודע ההוראה של הלכה למעשה מקושרת עם אחריות גדולה, וצריך סייעתא דשמיא שלא להיכשל ח"ו בדבר הלכה, שלא להטות השורה בין לימין ובין לשמאל, כי בכל איזה צד שיפנה, אם להקל אם להחמיר שלא כדת של תורה ח"ו, הוא חטא המטרה... הרי שבאיזה צד שיהיה, יש אחריות גדולה על המורה שלא יהיה נוגע ח"ו, או בעבירות שבין אדם לחברו, או בעבירות שבין אדם למקום, ועל כן אין לתמוה אם ימצא אף תלמיד חכם גדול שיהיה מיראי הוראה.

ובזה יש לשער, כי בעת שראה רבי אלעזר בן עזריה את רבי עקיבא שעוסק בדברי אגדה, חשש שאף רבי עקיבא, שהיה אוצר בלום והיה דורש על כל קוץ וקוץ תילי תילים של הלכות, והיה שמו הולך מסוף העולם עד סופו, והיה בן עזאי אומר עליו, כל חכמי ישראל דומין עלי כקליפת השום חוץ מן הקרח הזה... מכל-מקום בידועו גודל האחריות הקשורה בהוראת הלכה למעשה... רצונו לסלק עצמו מזה.

אבל כאשר נעלה על דעתנו, הזמן שבה חי רבי עקיבא, נדע שהיה אז עת צרה ומצוקה לישראל, נורא ואיום מאד, שונאי ישראלים שלטו בהם ובנפשם ובממונם, גזרו גזירות אכזריות מאד, ונחרבה בית מקדשנו, ושטפו דם רב בישראל, והרגו את טובי עמנו, ובתוכם העשרה הרוגי מלכות, שגם רבי עקיבא היה אחד מהם, ושלוש מאות תלמידים היו לו בנערותו וכולם מתו בין פסח לעצרת, והיה העולם שמש, עד שבא רבי עקיבא אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם...

ועל כן בא רבי אלעזר בן עזריה בטענה לרבי עקיבא, כי בשלמא אם היו שנים כסדרן לא היה קשה כל כך אם אז היית מסתלק מאחריות ההוראה, כי אם אתה לא תקבל עליך האחריות, יהיו נמצאים תלמידי חכמים אחרים אשר יקבלו עליהם האחריות.

אבל כעת בעת כזאת שהגלו את חסידיו ואבדו את טוביו, אם אתה לא תקבל עליך מי יקבל עליו. על כן, מה לך אצל אגדה כלך וכו', שאם לא כן תשתכח ח"ו תורה מישראל...

ולא עוד, גם השאלות והבעיות שבשעת חירום המה שונות וקשות ומסובכות ביותר משבשעת שלום דבעת שהכל כמנהגו נוהג איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו והכל בסדר... גם אז נתעוררה השאלה, אם מחויבים למסור נפשם על כל עבירה אשר יכופו אותם לעבור עליהם, ואז נתאספו גדולי הדור בעליית בית נתזה בלוד במקום סתר מאין רואים, כי גזרו עליהם שלא ללמוד תורה ברבים, ושם נמנו וגמרו על כל עבירות שבתורה אם יאמר לך אדם עבור ואל תהרוג יעבור ואל יהרג חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, ובשעת הגזירה אפילו על ערקתא דמסאנא. גם היו אז חילוקי דעות, אם יש למסור נפשם על לימוד התורה... ובאמת היה רבי עקיבא מאותם שמסרו נפשם על לימוד התורה ברבים כדי שלא תשתכח תורה מישראל...

וכל זה יש לכלול בדברי רבי אלעזר בן עזריה לרבי עקיבא, שבעת כזאת אשר עת צרה לישראל, והבעיות שצריכים פתרון המה גדולות מאד, והפותרים מועטים המה, שרובם נפלו ביד השונא, אין שום רשות למי שחנן אותו ה' יתברך דעה לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא להסתלק עצמו מזה, וטען טענה נצחית, מה לך אצל אגדה כלך אצל נגעים ואהלות, ורצונו להראות באצבע, על הבעיות הקשות מאד, אשר הלכות נגעים ואהלות, המה שם מושאל לכולם, וגם לרמז אל הסיבה לאותם השאלות, הן המה הצרות והגדולות שיש לכנות אותם בשם נגעים ואהלות.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

1. צמצום חידושו של 'משך חכמה'

לדעת הרב משה שטרנבוך, אין כוונת ה'משך חכמה' שיש חובה להסתכן עבור תלמוד תורה של רבים כאשר הסכנה לפניו. לדבריו, כוונת המשך חכמה היא שבמקרה בו הסכנה רחוקה, יש חובה להסתכן

שו"ת תשובות והנהגות (ח"ה סימן שצט):

במשך חכמה כתב... דעל תלמוד תורה דרבים צריך למסור עצמו למיתה ולסכן עבור זה, וראיתו, ממה שיהושע נענש על שלא עסק בתורה בעת המלחמה.

ודבריו חידוש ופלא שצריך להסתכן כפשוטו עבור תלמוד תורה דרבים.

ונראה שהגאון בעל משך חכמה לא נתכוון כפשוטו שמחויב למסור עצמו למיתה בשביל תלמוד תורה דרבים, אלא נתכוון שראוי להסתכן במקום שהסכנה אינה קרובה עבור תלמוד תורה דרבים יותר מכל מצווה אחרת, כיון שתורה מגני ומצלי וגדול זכות תלמוד תורה דרבים.

ומה עוד, שעצם הדבר שאינו מחשיב את התורה שהיא חיינו לסכן את נפשו עבורה, זה גופא היה קטרוג גדול בעת הסכנה במלחמת יהושע...

ובפשוטו נראה, שאף שהיו טרודים בעסקי המלחמה, מכל-מקום אדרבא, כיון שהשטן מקטרג בשעת סכנה על כן בעת מלחמה היה לזהר בזה מאד, ולפיכך, בלילה שלא לחמו ראוי היה להם ללמוד תורה ברבים שתורה מגנא ומצלי.

2. המוסר עצמו על דברי תורה

לפי השיטה הסוברת שאין להסתכן עבור תלמוד תורה, בין של יחיד ובין של רבים, מה הדין במקרה בו האדם כן הסתכן עבור לימוד תורה?

בדברי הגמרא מבואר שדוד המלך שלח שלושה גיבורים שיעברו בתוך שדה בה מצויים הפלישתים וילכו לשאול שאלה הלכתית את חכמי הסנהדרין. לאחר שהוא קיבל תשובה, הוא לא היה מעוניין לומר דבר הלכה בשמם, שכן מי שמסתכן על תלמוד תורה אין אומרים דבר הלכה משמו -

בבלי בבא קמא (סא ע"א):

כך מקובלני מבית דינו של שמואל הרמתי: כל המוסר עצמו למות על דברי תורה אין אומרים דבר הלכה משמו.

אור זרוע (ח"ג פסקי בבא קמא סימן רעה):

שמעינן מהכא שאין לאדם להסתכן עצמו על דברי תורה, ואם סיכן עצמו וניצול אין אומרים הלכה משמו.

מהרש"א (בבא קמא סא ע"א חידושי אגדות ד"ה כל המוסר):

נראה בזה דכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, ואלו שסמכו על הנס לילך במקום סכנת נפשות אין ראוי לעשות נס וגאולה על ידיהן, ואע"ג דשלוחי מצווה אינן ניזוקין, היכא דשכיחא הזיקא שאני.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

הרב חיים אלעזר שפירא ממונקטש מסתפק במקרה בו אדם שהסתכן עבור לימוד תורה וניצל מן הסכנה, האם הוא חייב לומר ברכת 'הגומל' -

שו"ת מנחת אלעזר (ח"ד סימן מז):

נסתפקתי... לעניין ברכת הודאה, אם יש לברך ברכת הגומל מי שמסר עצמו למיתה היינו בסכנה קרובה על דברי תורה...

ולדינא לענייננו יש לומר, אולי כיון דכתיב שם בדוד ויסך אותם לה' משמע דהגם דקנסינן אותו שלא יאמרו דבר תורה מפיו, עם כל זה דוגמא דהתם ויסך אותם לה', כיון שאין לנו לא מצבה ולא זבח ונסכים להסיך נסך לה' ואין לנו רק בית תפילתנו על כן שם במקום תודה וזבח להודות ולשבח בברכת הגומל הודאה לה'. וגם במקום שמסר נפשו לדברי תורה, כיון דעכ"פ הייתה כוונתו לשם שמיים... וצריך עיון להכריע שם.